

עורכת: ד"ר אסתי ובמן

כרך 7, גיליון מס' 3, 5 במרץ 2017

התגבשות לאומיות בסעודיה

ד"ר ברנדון פרידמן

לראשונה בהיסטוריה המודרנית של הממלכה הסעודית, נעשה תהליך התגבשותה של הלאומיות הסעודית הן מ"למטה-למעלה", והן מ"למעלה-למטה". שורשי התהליך בהיסטוריוגרפיה הסעודית שהתפתחה בראשית שנות השישים של המאה הקודמת. ואולם, הזרז המידי לצמיחת הלאומיות הסעודית הוא הסדר האזורי המשתנה. באופן פרדוקסאלי, דווקא בשעה שמלחמות אזרחים באזור חותרות תחת מודל מדינת-הלאום שהתפתח לאחר מלחמת העולם הראשונה, תפיסת האומה הסעודית מתהווה כתגובה לאיומים אזוריים וחוסר יציבות. האתוס הלאומי הזה הוא גם כוח מניע וגם תוצר של מאמצים סעודים לפיתוח יכולות צבאיות שיאפשרו לה לעשות שימוש יעיל יותר בהן מעבר לגבולותיה.

האינטלקטואל הסעודי צאלח אל-שהואן טען בעיתון הסעודי **אקתצאדייה** בפברואר 2016 בזכות תפיסת סולידריות קולקטיבית סעודית המבוססת על אזרחות בפני החוק. הוא שאל את כותרת הטור שלו מהסיסמא שטבע האינטלקטואל איש השמאל המצרי אנור עבד אל-מאלכ "הלאומיות היא הפתרון" שנטבעה כפרפרזה לסיסמת האחים המוסלמים "האסלאם הוא הפתרון". אל-שהואן מותח ביקורת על פוליטיקת הזהויות הרווחת המבוססת על הדת, ומזכיר לקוראיו כי השחקנית והזמרת המצרית האהובה, לילה מוראד, הייתה יהודייה, והסוציולוג וההיסטוריון העיראקי המוערך עלי אל-ורדי היה שיעי.¹

הלאומיות הסעודית המתחזקת אינה מחליפה את הסולידריות הפאן-איסלאמית או הפאן-ערבית ארוכות השנים בסעודיה, אלא עומדת מעליהן במעין מבנה על.² זהות, בסופו של דבר, היא רבת רבדים ומסודרת בצורה היררכית על פי ההקשר החברתי-פוליטי. ההקשר החברתי-פוליטי החדש שמהווה זרז לחיזוק הלאומיות הסעודית הוא תוצר של ארבעה אתגרים לסטטוס קוו האזורי: המעורבות האיראנית בבחריין, עיראק, לבנון, סוריה ותימן; מדינות כושלות בלוב, סוריה ותימן, בעקבות התקוממויות האביב הערבי של 2010-2011; תפיסה של התערבות צבאית אמריקאית

¹ צאלח אל-שהואן, "לאומיות... היא הפתרון", **אל-אקתצאדייה**, 16 בפברואר 2016, נצפה ב-28 בפברואר 2017 ב-http://www.aleqt.com/2016/02/16/article_1030630.html.

² פיאד אל-עולייני, **אל-ת'קאפה אל-סיאסייה פי סעודייה** (ביירות, 2012), עמ' 93-96.

מוגבלת באזור בתקופת ממשל אובמה; ועליית המדינה האסלאמית כאתגר אידיאולוגי וביטחוני לממלכה הסעודית מראשית 2014.

השיעה המהפכנית של איראן והסוניות המהפכנית של המדינה האסלאמית קראו תיגר על הזהות הסעודית בהתקפתן הישירה על לגיטימיות השושלת הסעודית, ובניסיון לערער על מקורות האחדות הלאומית. התפיסה ששני האתגרים המהפכניים האלה מאיימים על הריבונות הסעודית מסייעת לקידום זהות לאומית סעודית ייחודית חזקה יותר. זה אף מוביל את השיעה הסעודית, במקרים מסוימים, לנסח את מאבקה במדיניות הממלכה במונחים פטריטיים.³ ואכן, ההיסטוריה של השיעים הסעודים, כדוגמת ספרו של מוחמד עבד אל-מג'יד, **האפליה העדתית של ערב הסעודית**, משנת 1992, הדגיש אפילו כשמתח ביקורת על המדיניות הסעודית את "זכויות השיעים כחלק אינטגרלי של האומה ואחדותה", ושיבח את השיעים על תרומתם לאומה ולאחדותה.⁴

מאז 2003, ניצלה איראן את חולשתו של העולם הערבי כדי להגדיל את השפעתה בעיראק ולבנון, ומאוחר יותר בבחריין, סוריה ותימן. הלאומיות האיראנית, ומדיניות הריאל-פוליטיק שלה לקידום קווי ההגנה באזור, העלו את חששות הסעודים מכיתור איראני ומחתרנות שיעית. חששות אלה התגברו עם ההתקוממויות הערביות של 2010-2011. בהצהרות פומביות ממרץ 2011, תקפו גורמים איראניים רשמיים את הלגיטימיות של המשטר הסעודי, בעקבות החלטת סעודיה לשלוח כוחות לבחריין כחלק מכוח ההגנה של חצי האי ערב של המועצה לשיתוף פעולה של מדינות המפרץ (GCC), כדי לסייע למשטרו של אל ח'ליפה לדכא את המחאות העממיות בפברואר-מרץ 2011. איראן כינתה את הסעודים בובות של המערב על חלקם בדיכוי "התעוררות האסלאמית", כהגדרתם, בבחריין. איראן אף העלתה ספקות על מידת הלגיטימיות של מערכת הממשל המלוכנית של הממלכה הסעודית, והציגה את הבחריינים והסעודים כמוסלמים מדוכאים.

ההתקוממויות של 2010-2011 גרמו לאנדרלמוסיה גדולה יותר וחוסר יציבות בחלקים רבים של העולם הערבי, ויצרו הערכה לאומית רבה יותר לביטחון וליציבות היחסיים של הממלכה הסעודית. תפיסה זו התחדדה לאחר 2011, כאשר האלימות הסונית-שיעית התלקחה מחדש בעיראק בעקבות הנסיגה הצבאית האמריקאית, וכשסוריה הידרדרה באותו זמן למלחמה אזרחית בעקבות מרד המוני נגד משטר אסד.

האתגר השלישי מתייחס לנסיגה הצבאית האמריקאית מעיראק ב-2011, שיחד עם התפיסה הסעודית שממשל אובמה נטש את חוסני מובארכ במהלך ההתקוממות המצרית, הובילו את הסעודים לשקול מחדש את אמינות הערבות הביטחונית האמריקאית. החששות הסעודיים החמירו אף יותר בשל מהפכת האנרגיה הלא קונבנציונלית בארה"ב, שהפכה אותה למפיקת הנפט והגז הטבעי הגדולה בעולם. היו אף סעודים שחשדו כי בשל תפקידה של סעודיה כמפיקת נדנדה - יצרנית וספקית נפט עולמית, היא חיונית פחות לאינטרסים הכלכליים של ארה"ב, ועל כן ההיגיון שעומד מאחורי המחויבות הביטחונית של ארה"ב לממלכה הסעודית מחייב הערכה מחודשת. הסעודים גם חשו כי ארה"ב החלה לנטות לכיוון איראן מ-2013, בעקבות בחירתו של חסן רוחאני כנשיא ביוני

³ תרכי אל-דחיל, "שיעים סעודים", 7 בינואר 2016, נצפה ב-28 בפברואר 2017 ב-<http://okaz.com.sa/article/1036983/>

⁴ Jörg Matthias Determann, *Historiography in Saudi Arabia: Globalization and the State in the Middle East* (London: I.B.Tauris, 2013), pp. 169-170

2013, והחלטת ממשל אובמה בספטמבר 2013 להימנע משימוש בכוח צבאי נגד משטר אסד במטרה לאכוף את "הקו האדום" על נשק כימי בסוריה. הסכם הגרעין עם איראן שנחתם עם חמש חברות מועצות הביטחון וגרמניה ביולי 2015, שאינו מתייחס להתערבות האיראנית במדינות הערביות, נתפס אף הוא על ידי הסעודים כהטייה של ארה"ב לטובת האינטרסים האיראניים, והתרחקות מהאינטרסים הסעודיים.

ההתפתחות האזורית המשמעותית הרביעית הייתה עליית המדינה האסלאמית. ביוני 2014, כבשה המדינה האסלאמית את מוסול והרחיבה את בסיס פעולותיה מסוריה לעיראק. בנובמבר 2014 ובמאי 2015, תקף אבו בכר אל-בגדאדי, הח'ליפה מטעם עצמו שלה, את הלגיטימיות של סעודיה והצהיר עליה כיעד לגיהאד.⁵ אבל אולי הדבר המדאיג ביותר עבור הסעודים היו מאמציה המוצלחים של המדינה האסלאמית לשלב את תפיסת התכפיר הסעודית-והאבית⁶ באידיאולוגיה הסלפית ולהקצין אותה. היישום הקפדני של התכפיר על ידי המדינה האסלאמית, נראה לסעודיה כניסיון להיות "יותר קדוש מן האפיפיור". ואולם, דווקא משום שהתפיסה התכפירית אינה זרה לזרם הוהאבי-סעודי, פרשנותה המחודשת המהפכנית מצאה אוזן קשבת בציבור של הממלכה.⁷ לכן, העלייה של המדינה האסלאמית וניסיון הדה-לגיטימציה שלה את השושלת הסעודית, נתנו תנופה חדשה לחיזוק הסולידריות הלאומית והזהות הקולקטיבית הסעודית.

התגבשותה של לאומיות סעודית ייחודית מ"למעלה- למטה" ומ"למטה- למעלה", באה לידי ביטוי בשינוי בגישות הציבורית והממסדית לצבא הסעודי ומלחמתו בתימן. היחס הסעודי המשתנה כלפי כוחות המלוכה החמושים עשוי להיות ברומטר חשוב להערכת מאמצי הממלכה לקידום זהות קולקטיבית סעודית מובהקת.

בשנות החמישים והשישים, חש המשטר איום מפני אפשרות הפיכה בהנהגת קציני צבא לאומיים ערבים בהשראת מהפכת נאצר במצרים. על כן נקטו מלכי סעודיה גישה זהירה כלפי הצבא, כי חשדו שרבים בו האוהדים את הלאומיות הערבית. בעקבות ההפיכות הלאומיות הערביות של קציני צבא בסודאן ובלוב במהלך הקיץ והסתיו של 1969, עצר המלך פייסל מאות אנשי צבא כאמצעי מניעה. הוא חשד בהם כי הם נמצאים בברית עם תנועת הלאומיות הערבית ועם קבוצות פעילים אחרות בהשראתו או בגיבוי של נאצר. המשטר ביקש להבטיח את עצמו מפני הפיכה, ושמר מרחק מן הצבא. כאשר פחת האתגר של הלאומיות הערבית לריבונות הסעודית וצבא ארה"ב נעשה מעורב יותר בביטחון המפרץ במהלך שנות השמונים והתשעים (תחילה מלחמת איראן- עיראק, ולאחר מכן באופן ישיר יותר במלחמת המפרץ 1990/1), התפתח הצבא הסעודי לכדי מוסד ונתפס כאיום פחות ישיר לשליטים הסעודים.

⁵ Nibras Kazimi, "[Saudi Arabia's 'Islamic Alliance': Major Challenge for Al-Baghdadi's Islamic State, or Potential Opportunity?](#)," *Current Trends in Islamist Ideology*, Hudson Institute, April 29, 2016

⁶ תפיסה זו גרסה כי המוסלמים שאינם מקבלים את הוהאבייה הם כופרים.
⁷ Ahmed Al Omran, "[Saudi Arabia Arrests Suspects Linked to the Islamic State](#)," *The Wall Street Journal*, October 30, 2016; Mona Alami, "[Shadow of Islamic State hangs over Saudi Arabia](#)," *Middle East Eye*, December 25, 2016

מאז עלייתו של המלך סלמאן לשלטון בינואר 2015, הפגין המשטר עמדה חדשה כלפי הצבא הסעודי. בנו של המלך, סגן יורש העצר ושר ההגנה מוחמד בן סלמאן, גילה נכונות חסרת תקדים להשתמש בכוחות הצבא הסעודי, הן כאמצעי כוח והן כאמצעי לבניית אומה. גישות חדשות אלה מראות כי האליטות הסעודיות לא רק מנסות לפתח יכולות צבאיות עצמאיות, אלא לגייס את האוכלוסייה נגד איומים פנימיים וחיזוניים.

במאמר משנת 2009 טענו ברק אורן ואסף דוד כי חוקרים צריכים להקדיש יותר תשומת לב לאופן שבו מדינות עושות שימוש בצבא לשיפור כוחה של המדינה, ובו זמנית לטיפול זהות לאומית חזקה יותר באוכלוסייה.⁸ אחד הסימנים להתרחשות תהליך כזה בסעודיה הוא הדיון הפנימי המתנהל בה בנוגע לגיוס לצבא.

בתחילת פברואר 2016, פרסם היומון הסעודי **אל-וטן** תובנות של גנרל סעודי שיצא לגמלאות, אבראהים אל-מרעי, שהניחו כי סעודיה עשויה להפיק תועלת מגיוס לצבא, כיוון ש"זה יעלה את המודעות בקרב משפחות סעודיות לחשיבות ההשתתפות של בניהם בהגנה על המדינה בשעת הצורך".⁹ דברים אלה נאמרו כשנה אחרי קריאתו של המופתי הגדול של סעודיה השייח' עבד אל-עזיז בן עבדאללה אל-שייח' לגיוס לצבא הסעודי. קריאתו גובתה על ידי אינטלקטואלים סעודים כאנור אשקי ממרכז המזרח תיכון ללימודים אסטרטגיים ומשפטיים, וסרחאן אל-עותייבי מאוניברסיטת המלך סעוד בריאד.¹⁰ ההיבט המעניין ביותר בקריאתו של המופתי הגדול לגיוס היו המילים הספציפיות שבהן השתמש. בדרשת יום שישי בראשית אפריל 2015, בקושי שבועיים לאחר תחילת ההתערבות הסעודית במלחמת האזרחים בתימן, אמר המופתי כי "אנו חייבים להכין את הנוער בדרך הנכונה כדי שיהפכו למגנים שלנו בג'יהאד בשירות האל נגד אויבי הדת והאומה (al-watan)". הוא הוסיף עוד כי "צעירים [סעודים] חייבים להיות כל הזמן מוכנים להגן על הדת והאומה באמצעות אימוני חובה צבאיים."¹¹ ההתבטאות הזאת מנוגדת לחלוטין להצהרות הממסד הדתי הסעודי בעבר שגינו מוטיבים לאומיים כצורת לגיטימציה חילונית המתחרה בלגיטימציה האסלאמית של השושלת הסעודית.

שבעים אחוז מהאוכלוסייה הסעודית היא מתחת לגיל שלושים. המשמעות היא שליותר משני שלישי מהאוכלוסייה אין זיכרון ישיר ממלחמת המפרץ ב-1990-1991 שהדפה את הפלישה העיראקית לכווית, ועל אחת כמה וכמה מההקמה של הממלכה הסעודית ומאתגר הלאומיות הערבית המהפכנית של שנות החמישים והשישים. על כן, הניסיונות ליצור לגיטימציה חדשה לשושלת הסעודית, המבוססת על האיומים האחרונים מצד ה"אחר" האיראני-שיעי המהפכני, ומצד

⁸ Oren Barak and Assaf David, "Arab Security Sector: A New Research Agenda for a Neglected Topic," *Armed Forces & Society* 36:5 (2010), 804-825

⁹ ג'אסם אל-ג'וביל, "מומחים ועולמא: גיוס צעירים סעודים זו דרישה צבאית ולגיטימית," **אל-וטן**, 7 בפברואר 2016, נצפה ב-27 בפברואר 2017 ב-http://www.alwatan.com.sa/Local/News_Detail.aspx?ArticleID=251895&CategoryID=5

¹⁰ P.K. Abdul Ghafour, "[Conscription call by grand mufti finds strong support from intellectuals](http://www.arabnews.com/story/201504170001)," ArabNews.com, April 17, 2015

¹¹ "המופתי: גיוס חובה לצעירים הוא דרכנו להילחם באויבינו החותרים להרוס את אחדותנו," [Akhbaar24.com](http://akhbaar24.com), 10 באפריל 2015, נצפה ב-27 בפברואר 2017 ב-<http://akhbaar24.argaam.com/article/detail/211347>

הג'יהאדיסטיס-סלפים המתגלמים במדינה האסלאמית, מהווים שלב חדש בגיבוש האומה הסעודית. לאומיות סעודית מתפתחת זו היא פרטיקולריסטית יותר מן הסולידריות האסלאמית או הערבית, אבל היא גם בעלת שורשים עמוקים פחות ועל כן אולי פתוחה יותר לחילוקי דעות. השאלה אם לאומיות סעודית זו תכה שורשים תלויה במידת מיומנותה של המנהיגות הסעודית הנוכחית להתמודד עם האתגרים, הפנימיים והחיצוניים, העומדים מול הממלכה.